

Місце та роль полеміки в комунікативному дискурсі наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.

Парфенюк Н. В.,
магістр документознавства

У статті досліджено місце та роль полеміки як різновиду мовного спілкування в комунікативному дискурсі. Розкрито поняття полеміки та полемічної літератури, особливості та загальну характеристику полемічних творів, на прикладі острозького культурного осередку, досліджено роль та місце полемічної літератури в комунікативному дискурсі наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.

Ключові слова: полеміка; полемічна література; дискурс; комунікація; комунікативний дискурс.

The place and role of polemic in the communicative discourse at the end of the XVI – the first half of the XVII centuries

Parfeniuk Nataliia,
Documentation Master

The article studies the place and role of polemic as a kind of verbal communication in the communicative discourse. It is revealed the concept of polemic and polemic literature, features and general characteristics of polemical texts; on the example of the Ostroh cultural center it is examined the role and place of polemical literature in communicative discourse of the end of the XVI – the first half of the XVII century.

Keywords: polemic, polemical literature, discourse, communication, communicative discourse.

Место и роль полеміки в коммуникативном дискурсе конца XVI – первой половины XVII в.

Парфенюк Н. В.,
магістр документоуедення

В статье исследуются место и роль полеміки как разновидности речевого общения в коммуникативном дискурсе. Раскрываются понятия полеміки и полеміческой литературы, особенности и общая характеристика полеміческих произведений, на примере острожского культурного центра исследуются роль и место полеміческой литературы в коммуникативном дискурсе конца XVI – первой половины XVII в.

Ключевые слова: полеміка; полеміческая литература; дискурс; коммуникация; коммуникативный дискурс.

Вступ. В історії української писемності та літератури провідне місце займає полемічна література XVI–XVII ст. Протистояння унії католицької та православних церков породило унікальний жанр українського письменства та один з видів комунікації – полеміку, яка сприяла розвиткові літературної мови, насиченню її живими розмовними висловами, підвищенню риторичної майстерності. Полемічна література як публіцистичне видання вплинула на подальший розвиток

красного письменства й філософської думки, а також сприяла формуванню комунікативного дискурсу наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.

Теоретичне підґрунтя. Проблеми розгляду полемічної літератури та полеміки широко висвітлюються у працях закордонних авторів та вітчизняних дослідників. У російській та українській науці феномен полеміки також став досить популярним предметом уваги та дослідження. Однак більшість наукових доробків, присвячених полемічним текстам,

документам, творам та артефактам культури, зосереджує свою увагу на технологічних аспектах використання такого виду документаційної діяльності, зазначає особливу функціональність такого жанру прози. Так, сучасні дослідники С. Савченко, С. Маслов, В. Перетц, П. Попов, В. Микитась наголошують на важливій функції полемічної літератури в пошуку духовних орієнтирів тієї доби, у відображенні тогочасних уявлень про світ і людину.

Науковці Я. Запаско, А. Зернова досліджують причини виникнення книгодрукування в Росії та Україні, подають каталог стародруків, виданих в Україні; Я. Головацький вивчає відомості про рукописні слов'янські й руські полемічні книжки; І. Огієнко та Н. Поплавська досліджують історію українського друкарства та українсько-публіцистичну прозу; С. Бабич, Я. Бондарчук, П. Кралюк, І. Пасічник, Г. Охріменко та Л. Квасюк розглядають діяльність відомих острозьких діячів-просвітителів, що мали значний вплив на розвиток та зародження друкарства: Г. Смотрицького, І. Вишенського, М. Смотрицького, М. Ковальський, М. Мицько проаналізували діяльність Острозької слов'яно-греко-латинської академії, визначні твори, видані друкарнею при навчальному закладі.

Мета статті – розкрити поняття полеміки та полемічної літератури, особливостей та загальної характеристики полемічних творів, а також на прикладі полемічної спадщини Острозького культурного осередку дослідити роль та місце полемічної літератури в комунікативному дискурсі наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. Розв'язання зазначеної проблеми матиме позитивний ефект у подальшому дослідженні цієї проблематики, а також дасть змогу визначити основні методи створення та написання полемічних творів.

Для досягнення мети дослідження необхідним є вирішення таких завдань: 1) розкрити значення понять полеміки як виду комунікації та полемічної літератури XVI – XVII ст. як публіцистичного видання; 2) виокремити із загальної характеристики публіцистичного тексту особливості текстів полемічної літератури; 3) на прикладі полемічної спадщини Острозького культурного осередку дослідити роль та місце полемічної літератури у комунікативному дискурсі.

Результати дослідження. Полеміка є багатоаспектним об'єктом дослідження в історичних, літературознавчих, філологічних і філософських науках, однак і донині його проблемне поле не вичерпане. Значної уваги дослідників заслуговує трактування понять полеміки та полемічної літератури, що є менш дослідженим, але не менш актуальним у царині наукового пошуку та викликає інтерес науковців і фахівців гуманітарних наук.

Термін «полеміка» походить від давньогрецького слова «полемікос», що дослівно перекладається –

«войовничий, ворожий» [1, 37]. Деталізоване трактування поняття можна знайти, наприклад, в українському енциклопедичному словнику, за редакцією М. Бажана, де зазначено, що «полеміка – це гостра дискусія стосовно будь-якого спірного питання» [2, 844]. Звичну суперечку вважати полемікою не буде правильно, адже характерною особливістю такого виду комунікації є відкрите публічне обговорення, в якому обов'язково наявні конфронтація, протистояння, протиборство сторін, ідей і поглядів. Отже, полеміку можна визначити, як протистояння принципово протилежних точок зору щодо певної проблеми, як відкриту публічну суперечку з метою аргументувати свою точку зору й спростувати думку опонента.

Рішучість, протилежність ідей опонентів та їх антагоністичний характер зумовлює безкомпромісність у поглядах та аргументації в процесі полеміки й тому полеміка є найбільш вживаною формою обговорення проблем, які мають соціально-політичне значення. Оскільки полеміка спрямована на захист, відстоювання власної точки зору й спростування думки опонента, тому вміння полемізувати означає не лише доказ істинності власних суджень, а й здатність дискредитувати думку опонента, виявити його хибні твердження. Варто також додати, що, як і будь-яка інша форма суперечки, полеміка можлива лише за наявності двох обов'язкових умов – проблеми і, хоча б, одного варіанта її вирішення [3, 81].

Особливої актуальності наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. набув розвиток полемічної літератури, насамперед у зв'язку з наступом католицизму та насадженням Брестської унії 1596 р. [4, 24]. Полемічна спадщина другої половини XVI – початку XVII ст. виражала і конфесійні переконання, й інтелектуальний світогляд авторів-полемістів, тому в ній простежуються дві головні тенденції: проунійна та антиунійна. У кількісному співвідношенні, згідно із дослідженнями І. Огієнка та Н. Поплавської, у цей час було створено близько 140 полемічних текстів, серед яких майже 80 написано католиками та уніатами на підтримку унії, і близько 60 – православними полемістами для її заперечення [5, 41].

Одним з перших науковців, хто спробував дослідити причини активізації полемічної літератури, був український історик, громадський та політичний діяч М. Грушевський, який у наукових розвідках «Історія України-Руси» та «Історія української літератури» [6, 138] з позицій документальних джерел виокремив історичні та літературні характеристики полемічної боротьби в національному відродженні українського народу, охарактеризував актуальні теологічні, політичні, соціальні проблеми, що порушувались у полемічних творах.

За визначенням М. Грушевського, полемічна література – літературна боротьба православних з

латино-уніатами, з одного боку, та з протестантами, з іншого, стосовно проблем «віри і церкви руської» [6, 223]. Наведене трактування терміна репрезентує полемічну літературу як сукупність творів, в яких знайшли своє відбиття релігійні проблеми, що хвилювали тогочасну українську спільність і стосовно яких вона повинна була висловити свою власну позицію. Історичні події після Люблінської та Берестейської унії розвивались так, що боротьба за збереження національної автентичності була сконцентрована навколо ідей оборони «віри і церкви руської».

Особливу увагу дослідженню полемічного письменства приділяв І. Франко, котрий пояснив та охарактеризував основні причини та умови створення полемічної літератури як нового явища в духовному житті XVI – XVII ст., надзвичайно істотного своїми наслідками як для України, так і для Польщі [7, 141].

Поштовхом для розвитку полемічної літератури стала книжка польського публіциста-єзуїта Петра Скарги «Про єдність церкви Божої» (O jedności kościoła Bożego), що була видана у Вільно в 1577 р. [8, 182]. Полемічний твір присвячений князю К.-В. Острозькому, якого єзуїт прагнув схилити до підтримки унії, хоча ще у передмові до книжки натякав князю, щоб у його академії не велось викладання церковнослов'янською мовою.

За дорученням князя К.-В. Острозького відповідь на звинувачення П. Скарги написав протестантський публіцист Мотовило, проте полемічний твір не зберігся до наших днів. Про нього є лише дві згадки в листах відомого російського діяча Андрія Курбського, які він писав до князя К.-В. Острозького. Невідомими також залишились прізвище та походження публіциста, який найімовірніше був дрібним волинським шляхтичем. Адже безсумнівним є той факт, що Мотовило належав до високоосвічених людей, оскільки підготував гідну відповідь відомому своєю вченістю єзуїту П. Скарзі. На думку історика Я. Ісаєвича, очевидно прізвище та походження публіциста пов'язані з назвою с. Мотовилівка, що біля Старокостянтинова, яким на той час володів князь К.-В. Острозький. Саме відповідь Мотовила П. Скарзі була першим полемічним виданням Острозького культурного осередку [9, 149].

Проте серед українських політичних, церковних та літературних діячів не існувало єдиної спільної позиції щодо подій, які відбувалися після запровадження Берестейської унії. Дослідник В. Щурат зазначав: «Унія наблизила Русь до Західної Європи, та викликала багате письменство, вона прискорила культурний розвиток руського народу» [10, 158]. Хоча спроба об'єднання католицької та православної церков серед прихильників українського православ'я викликала тривогу й спричинила цілу хвилю боротьби за допомогою

полемічних трактатів та памфлетів.

Пізніше у відповідь на твір П. Скарги «Про єдність церкви Божої» з'явилися й інші анонімні тексти українських православних публіцистів, твори видатних українських письменників-полемістів: Г. Смотрицького, Х. Філалета, І. Вишенського, С. Зизанія, М. Смотрицького, З. Копистенського, М. Андреллі та ін.

Основним осередком православної полемічної літератури спочатку був Острог, де згуртувалися найкращі письменники-полемісти, пізніше – столиця Литви Вільно, а також місто Львів, де з 80-х рр. XVI ст. активно діяло Львівське братство [10, 160]. Острозький культурний осередок був створений за ініціативою українського магната, київського воеводи князя К. Острозького та представлений відомими українсько-білоруськими культурно-освітніми діячами, письменниками-полемістами, проповідниками, педагогами й ученими, серед яких варто зазначити: Кирила Лукаріса, Яна Лятоса, Андрія Римшу, Симона Пекаліда, Никифора Парасхеца, Герасима та Мелетія Смотрицьких, Клірика Острозького, Василя Суразького, Христофора Філалета, Дем'яна Наливайка.

Значний етап у піднесенні української духовної культури XVI – XVII ст. тісно пов'язаний з творчою діяльністю Острозького культурного осередку. Задля збереження власної культурної ідентичності, діячі осередку перекладали Священні тексти і публікували власні твори старослов'янською мовою, відстоювали православні релігійні обряди, започаткували та розповсюджували полемічну літературу. В Острозькому культурному осередку вивчалась та переосмислювалась передусім духовна спадщина Київської Русі, надбання греко-візантійської писемності, а також література, написана під південнослов'янським впливом [11, 22].

Найактивніша ідеологічна боротьба культурного осередку розпочалась у період підготовки та впровадження Берестейської унії, тобто на початку XVII ст. Полемісти публікують кілька праць, в яких обґрунтовували свої ідейні, догматичні й політичні позиції: Острозька Біблія з передмовою першого ректора колегії Г. Смотрицького, «Ключ царства небесного» Г. Смотрицького, «Отпис на лист... отца Іпатія» та «Історія о лістрікійском, т.е. о разбойническом Ферарском или Флорентийском синоде» Клірика Острозького, «Книжиця на римський костел» С. Зизаній, «О єдиной істинной православної вірі» В. Суразького та ін. [1, 54].

Представник Острозького осередку Стефан Зизаній – відомий український та білоруський культурно-освітній діяч, письменник-полеміст, учений пропагував ідею про «папу-антихриста» та був засуджений за це уніатським церковним собором [12, 52]. Однак, з огляду на дослідження текстів полеміста, можна стверджувати й про його прихи-

льність до реформаційних ідей. Наприклад, автор підтримував та обґрунтовував принцип соборності, який давав можливість вибору кліру віруючими мирянами і контроль за його діяльністю. Зизаній у полемічних текстах негативно описував світську владу Польщі та католицької церкви через їх соціальні, релігійні й національні утиски православ'я та культурної ідентичності українського народу.

Полемічні тексти освітньо-культурного діяча, поета й письменника Г. Смотрицького також спрямовані проти ідеї унії та католицизму, у них він активно виступає проти спроби об'єднання православної й католицької церков, викриває експансіоністські наміри Ватикану щодо православ'я та українського народу, а також заперечує характерні для західної схоластики раціоналістичні методи витлумачення істин віри. Г. Смотрицький є автором твору «Ключ царства небесного» – першої друкованої пам'ятки української полемічної літератури, що складається з посвяти князю Острозькому, звернення «До народів руских ...» і двох полемічних трактатів «Ключ царства небесного и наше христианское духовное власти нерушимый узел» та «Календарь римски новы» [13, 138]. Варто зазначити, що в тексті твору «Календарь римски новы» полеміст використовує не лише теологічні аргументи для підтвердження власних ідей та поглядів, а й вживає народний гумор із приповідками та прислів'ями, тобто використовує мову, що є наближеною до простонародної.

Поряд з іншими письменниками-полемістами Острозького культурного осередку Г. Смотрицький був основоположником процесу модернізації православної релігійної доктрини, що розпочалась під впливом реформаційних ідеологій, поширених в Україні у XVI – XVII ст. [14, 44]. Це, насамперед, наголошувало на потребі особистісного вивчення та осмислення Святого Письма при збереженні авторитету церкви щодо його інтерпретації та трактування.

Основною та найвідомішою працею полеміста В. Суразького була фундаментальна «Книжиця», яку по праву вважали православною енциклопедією з головних богословських питань [8, 183]. Адже характерною особливістю твору є те, що кожен найменший аргумент автор підсилював цитатами із Старого та Нового завіту, отців церкви, істориків та ін. «Книжиця» була написана на потреби широкого кола суспільства, серед якого насаджувалась іновірська (як католицька, так і протестантська) пропаганда й тому твір полеміста не був спрямований проти конкретних опонентів, а орієнтувався на спростування всієї сукупності неправославних ідей та показ їх неспроможності й недостовірності.

З полемічним доробком В. Суразького та Г. Смотрицького історик М. Грушевський пов'язує початок нового типу літературної творчості

наприкінці XVI – на початку XVII ст. Основне призначення «Книжиці» історик визначає в її значній цінності для спеціаліста-богослова, а також наголошує на символічності праці полеміста, що репрезентує зміст літературного процесу наприкінці XVI ст. і певною мірою пояснює подальший його напрям. М. Грушевський об'єднує творчість В. Суразького та Г. Смотрицького – провідних письменників початкового періоду діяльності Острозької академії – та демонструє їх духовну близькість і паралельність у викладі матеріалу, а також певну цілісність творів «Ключа царства небесного» і «Книжиці»: друга, на переконання М. Грушевського, була своєрідним науковим обґрунтуванням першої [6, 241].

Полемічна творчість В. Суразького була зосереджена на відродженні занепакої духовності, підтримці й поширенні освіти, впорядкуванні церковного життя, а найголовніше – пробуджувала до інтелектуальної праці. В. Суразький, представляючи добу національного відродження, був полемістом, котрий уособлював її зв'язки з попереднім періодом історії української культури.

У полемічних трактатах М. Смотрицького: «Тренос», «Апология», «Грамматика», «Лямент», «Верифікація прав... народу руського», відстоюються ідеї гідності, права, звичаїв і культури українського суспільства [15, 35]. Полеміст проголошував ідею сильної церкви, а тому не підтримував надання братством ставропігії, а для підсилення своєї аргументації автор наводив думки західноєвропейських гуманістів – Ф. Петрарки, Н. Кузанського, Е. Піколоміні, Л. Вали, Е. Ротердамського, Д. Наливайка, С. Будного, М. Чеховіца. У полемічних текстах М. Смотрицький використовував професійно-філософську форму викладу аргументів із застосуванням логіко-дедуктивного методу доведення прийнятного твердження. Полеміст критикує та не визнає церковну унію, він викриває й описує загнивання римсько-католицької церкви як інституції, називаючи служителів Ватикану «італійськими бандитами» [15, 54].

Найбільшим в історії української полемічної літератури трактат на підтримку православ'я є «Палінодія, или Книга оборони кафолической святой апостольской всходней церкви и святых патриархов, и о греках, и о росох христианех» З. Копистенського [7, 143]. Твір відомого українського письменника, культурного й церковного діяча був відповіддю на трактат «Оборона єдності церковної» уніатського полеміста Лева Кревзи. З. Копистенський наголошує, що основною метою написання книжки є оборона православ'я від інвектив представників католицизму та народу руського від духовного поневолення [13, 207]. Полемічному текстові характерний високий патріотичний пафос, наявність багатства мови та художніх засобів, вдале поєднання науково-логічного та

образного типу мислення. «Палінодія» вважається одним з найкращих творів давньої української літератури.

Найпомітнішим з-поміж полемічних трактатів став виданий на замовлення князя В.-К. Острозького польською, а згодом і руською мовами, трактат під назвою «Апокрисис» («Відповідь»). Хоча достеменно невідомими залишилися прізвище та походження автора полемічного трактату, який підписався псевдонімом – Христофор Філалет (Христоносець Правдолюб). На думку історика Я. Ісаевича, ймовірно, це був протестант Мартин Броневський, довірена особа князя [9, 152]. Суттєвим є те, що «Апокрисис» сформулював програму, якою впродовж десятиліть керуватиметься українська полемічна опозиція. Права й вольності русинів та поляків, застерігає він, перебувають на одному рівні та пов'язані між собою, тому порушення їхньої рівноваги – це шлях до громадянської війни. Тож «милість і згода», про які говорять уніати, може обернутися катастрофою для держави, яка наважується зазіхати на віру своїх громадян [9, 154].

Для нейтралізації впливу «Апокрисиса» на суспільство прихильники унії почали скуповувати та знищувати цей твір. У результаті знищення полемічних творів значна їх частина відома тепер тільки за назвою.

З діяльністю Острозького культурно просвітнього осередку також пов'язана творчість полеміста І. Вишенського. Він писав полемічні трактати, спрямовані проти Берестейської церковної унії. Близько 1600 р. на Афоні він склав збірник – «Книжку», куди ввійшли «Извещение краткое», «Писание до всех обще, в Лядской земли живущих», послання до князя К. Острозького і до єпископів, а також «Обличение диавола-миродержца», «Порада» та ін. А в 1600–1601 рр. Вишенський написав «Краткословный ответ» П. Скарзі [10, 168].

Таким чином, полемічний твір був своєрідним синтезом текстових фрагментів з богослужбних книжок, Святого Письма, творів Отців церкви, духовної, морально-навчальної літератури та власних надбань автора, сформованих на захист певних переконань чи на спростування позицій опонентів.

На думку української дослідниці риторики полемічної літератури кінця XVI – початку XVII ст. Н. Поплавської, ці твори репрезентують оригінальну жанрову систему тогочасного вітчизняного письменства, з усією повнотою відображають інтелектуальний рівень суспільства XVI і XVII ст., світогляд авторів і читачів [5, 79]. Саме полемічна література перебирає на себе певною мірою функції ораторського проповідництва й історичних літописів.

Отже, літературна полеміка, яка велася в царині релігійної ідеології, мала гостру соціальну

й політичну спрямованість. Світогляд українських полемістів, який хоча й виник на національному ґрунті в межах християнсько-православних принципів, за своєю суттю був аналогічним реформаційному світогляду на Заході. Основною ідеєю всіх полемічних творів того часу було викриття та критика соціальних та ідейних основ католицизму.

У своїх творах автори критикували претензії римських пап на духовне й світське верховенство в християнському світі як недоведені «святим письмом», спростовували дії церковно-католицької ієрархії – утиски та розбої, дискримінацію православних, її моральний занепад. Полемісти підтримували реформаційні ідеї щодо демократизації церкви, відстоювали колективне управління представниками всіх станів справами церкви. У своїй полеміці з католицькими та протестантськими священиками православні публіцисти пропагували гуманістично-демократичну ідею рівності від природи всіх людей перед Богом. Надзвичайно високо цінували свободу совісті, вважаючи її найважливішою ознакою вільної людини, якраз українські полемісти. Освічений український люд відповідав письменникам-полемістам щирою любов'ю, довірою та повагою. Полемічні книжки читали в православних храмах, на зборах братств, у школах, твори дбайливо зберігали й передавали один одному. Про «Тренос» М. Смотрицького говорили навіть як про книжку пророчу й святу, деякі заповідали ховати себе з нею [15, 63].

Полемічні тексти мали значний вплив на формування та становлення національної самосвідомості українців і розгортання національно-визвольної боротьби за духовну та культурну ідентичність. Твори стали визначним явищем в українській літературі, так званою революцією на ниві культури й писемництва, та посідають гідне місце серед європейських літератур часів Відродження.

Звісно, крім ідейного різноманіття, полемічна література вирізнялася жанровим різноманіттям: мала форму відкритих послань, призивань, трактатів, сатиричних памфлетів, проповідей. Полемісти використовували значний арсенал аргументів (юридичних, історичних, релігійно-теологічних), літературних прийомів (каламбури, трагічні плачі, римована проза), специфічних мовних і образних засобів [11, 26].

Варто зазначити, що в полемічних творах, насичених посиланнями на біблійні й патристичні джерела, трапляється поєднання традиційного й модерного для того часу стилів, відчутна творча воля авторів, які вправно оперували догматичним і життєвим матеріалом, цитатою, прагнучи не стільки проголосити істину, скільки окреслити її риси.

Поява українських полемічних духовних творів стала однією з вагомих причин виникнення окремого складного зі світоглядного та науково-дослід-

ницького погляду дискурсу національної полемічної словесності, який створювався протягом кількох століть різними мовами та в якому творили майже всі провідні національні письменники, філософи, духовні й громадські діячі XVI – XVII ст.

Висновки. Отже, полеміка була важливою ідейною зброєю в боротьбі за соціальне та національне визволення українського народу та сприяла піднесенню національно-визвольного руху. Найчастіше термін «полеміка» трактують як вид суперечки для з'ясування проблем у політичній, філософській, літературній чи художній сферах. Полеміка – це боротьба принципово протилежних думок щодо того чи іншого питання, тобто публічний спір з метою захистити, відстояти свою точку зору й спростувати думку свого опонента. Полемічна література – це добірка текстів різних авторів, в яких обговорюються проблемні питання релігійної дискусії між католицькою та православною церквами з метою їх об'єднання. Під полемічною літературою розуміють сукупність художньо-публіцистичних творів, які були написані у формі церковно-історичних трактатів, відкритих листів, послань, промов, тобто така форма літератури закликала до дискусії, суперечки протилежних сторін, тобто до полеміки.

Полемічні твори кінця XVI – початку XVII ст. є цінним здобутком української культури. Вони вплинули на подальший розвиток письменства і філософської думки, а також сприяли формуванню комунікативного дискурсу.

Становлення та розвиток полемічно-публіцистичної прози припадає на період загострення соціальних антагонізмів. Незважаючи на ідейно-художню неоднорідність, вона мала велике значення для політичного, культурного та духовного життя України кінця XVI – початку XVII ст. Відіграючи важливу роль у пробудженні соціальної й національної свідомості народу, полемічна проза мала виразні риси народності й виявляла реалістичні тенденції.

Список літератури

1. Шевченко І. Релігійна полемічна література в українсько-білоруських землях у XVI–XVII ст. / І. Шевченко. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ishevch/ishev12.htm>. – С. 45–58.
2. Український радянський енциклопедичний словник: в 3 т., т. 2: Кабарда-Полюддя; [гол. ред. М. П. Бажан]. – К.: Головна редакція укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1967. – С. 844.
3. Архангельский А. С. Очерки из истории западнорусской литературы XVI–XVII вв. Борьба с католичеством и западнорусская литература конца XVI – первой половины XVII вв. – Т. I-II / А. С. Архангельский. – М.: Университетская типография, 1888. – С. 80–119.
4. Возняк М. С. Історія української літератури / М. С. Возняк. – Львів: Світ, 1994. – 560 с.

5. Поплавська Н. М. Полемісти. Риторика. Переконавання (Українська полемічно-публіцистична проза кінця XVI – початку XVII ст.) / Н. М. Поплавська. – Тернопіль: ТНПУ, 2007. – 379 с.

6. Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII віці / М. С. Грушевський // Духовна Україна : зб. творів. – К., 1994. – С. 136–255.

7. Квасюк Л. В. Генеза та історико-культурні умови виникнення української полемічної літератури XVI–XVII століття / Л. В. Квасюк // Історія релігій в Україні : наук. щорічник 2008. – Л.: Колос, 2008. – Кн. 2. – С. 141–149.

8. Бабич С. Література полемічна українсько-білоруська / С. Бабич // Острозька академія XVI–XVII століття: енцикл. вид.; [гол. ред. кол. І. Д. Пасічник]. – Острог, 2008. – С. 180–183.

9. Исаевич Я. Д. Новые материалы об украинских и белорусских печатниках первой половины XVII в. / Я. Д. Исаевич // Книга. Исследования и материалы. – М., 1977. – Сб. 34. – С. 149–154.

10. Савченко С. В. Полемічна література XVI–XVII ст. в українській історіографії / С. В. Савченко // Український істор. журнал; [гол. ред. В. А. Смолій]. – 2007. – № 5. – С. 158–174.

11. Охріменко Г. В. Релігійно-моральний аспект в українській полемічній літературі кінця XVI – початку XVII століття: історико-культурні передумови формування / Г. В. Охріменко // Науковий вісник РДГУ. Історичні науки. – Рівне, 2009. – Вип. 8. – С. 21–27.

12. Хоменко І. В. Еристика: мистецтво полеміки : навч. посіб. / І. В. Хоменко. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 192 с.

13. Огородник І. В. Історія філософської думки в Україні: навч. посіб. / І. В. Огородник, В. В. Огородник. – К.: Вища шк.: Т-во «Знання», КОО, 1999. – 543 с.

14. Зема В. Є. Полеміко-догматичні збірки XVI – початку XVII ст. / В. Є. Зема // Український істор. журнал; [гол. ред. В. А. Смолій]. – 2001. – № 5. – С. 43–74.

15. Кралюк П. М. Духовні пошуки Мелетія Смотрицького / П. М. Кралюк. – К.: Укр. центр духовної культури, 1997. – 192 с.

References

1. Shevchenko, I. (2016), “Religious polemical literature in the Ukrainian-Belarusian lands in the XVI-XVII centuries”, *Izbornik*, pp. 45-58, available at: <http://litopys.org.ua/ishevch/ishev12.htm>.
2. *Ukrainian Soviet Encyclopedic Dictionary* (1967), in Bazhan, M.P. (Ed.), *Holovna redaktsiia ukr. rad. entsyklopedii AN URSR*, Kyiv, vol. 2, 844 p.
3. Arkhangelskij, A.S. (1888), *Essays on the History of the Western-Russian Literature of the XVI-XVII Centuries. The Struggle with Catholicism and the Western Literature of the End of XVI – the First Part of the XVII Centuries*, *Unyversytetskaya tipografiya*, Moscow, vol. 2, pp. 80-119.
4. Vozniak, M.S. (1994), *History of Ukrainian Literature*, Svit, Lviv, 560 p.
5. Poplavska, N. M. (2007), *Polemicist. Rhetoric. Persuasion (Ukrainian Polemical And Journalistic Prose of the End of XVI - Early XVII Centures)*, TNPU, Ternopil, 379 p.

6. *Hrushevskiy*, M. S. (1994), "Cultural and national movement in Ukraine in the XVI - XVII centuries", *Spiritual Ukraine: a Collection of Works*, Kyiv, pp. 136-255.
7. *Kvasiuk*, L. V. (2008), "Genesis, historical and cultural conditions of Ukrainian polemic literature of the XVI-XVII centuries", *History of Religions in Ukraine: a Scientific Annual*, Kolos, Lviv, vol 2, pp.141-149.
8. *Babych*, S. (2008), "Polemical Ukrainian-Belarusian literature", in *Pasichnyk*, I. D. (Ed.), *Ostroh Academy of the XVI-XVII Centuries: Encyclopedia*, Ostroh, pp.180-183.
9. *Isaevich*, Ja. D. (1977), "New materials about Belarusian and Ukrainian typographers of the first part of the XVII century", *Research and Materials*, Moscow, vol. 34, pp. 149-154.
10. *Savchenko*, S. V. (2007), "Polemical literature of the XVI-XVII centuries in the Ukrainian history", in *Smolij*, V.A. (Ed.), *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], no. 5, pp. 158-174.
11. *Okhrimenko*, H. V. (2009), "Religious and moral aspects in the Ukrainian polemical literature of the late XVI - early XVII centuries: historical and cultural prerequisites for formation", *Naukovyi Visnyk RDHU. Istorychni Nauky* [Scientific Herald of RSUH. Historical Sciences], Rivne, vol. 8, pp. 21-27.
12. *Khomenko*, I. V. (2001), *Eristic: Art of Polemic: a Textbook*, Yurinkom Inter, Kyiv, 192 p.
13. *Ohorodnyk*, I. V. & *Ohorodnyk*, V. V. (1999), *History of Philosophical Thought in Ukraine: a Textbook*, *Vyshcha shk.: T-vo "Znannia"*, KOO, Kyiv, 543 p.
14. *Zema*, V. Ye. (2001), "Polemic-dogmatic collections of the XVI - early XVII centuries", in *Smolij*, V. (Ed.), *Ukrainskyi Istor. Zhurnal : Nauk. Zhurn.* [Ukrainian Historical Journal: a Scientific Journal], no. 5, pp. 43-74.
15. *Kraliuk*, P. M. (1997), *Spiritual Quest of Meletiy Smotrytskyi*, *Ukr. tsentr dukhovnoi kultury*, Kyiv, 192 p.

